

Тема 8. Релігія і церква в Україні за часів II Світової війни

План

1. Нацистський окупаційний режим у ставленні до українських церков.
2. Церковний розкол в українському православ'ї та спроби його подолання.
3. Становище церкви в Україні після вигнання нацистських окупантів.

Основні поняття:

“Унійна акція”, “Адміністрація Св. Православної Автокефальної Української Церкви”, відновлення автокефалії та автономії церков, “Акт Поєднання церков” (1942 р.).

Література:

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : У 4-х т., 5 кн. – Т. IV. – Кн. 2. – Нью-Йорк; К., 1990.
2. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). – Полтава, 1997.
3. Гудзик К. Гітлер і релігія // ЛІС. – 1996. – № 7. – С. 36–40.
4. Історія християнської церкви на Україні. Релігієзнавчий довідковий нарис. – К., 1992.
5. История евангельских христиан-баптистов в СССР. – М., 1989.
6. История Русской Православной Церкви. 1917–1990. – М., 1994.
7. Мартирологія українських церков : У 4-х т. – Т. 1. Українська Православна Церква : Док., матеріали, християнський самвидав. – Торонто; Балтимор, 1988.
8. Мартирологія українських церков : У 4-х т. – Т. 2. Українська Католицька Церква : Док., матеріали, християнський самвидав України. – Торонто; Балтимор, 1985.
9. Одинцов М.И. Религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. – М., 1995.
10. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Полтава, 1997.
11. Ткачук А., Петрів І. Митрополит Мстислав – Патріарх Київський і всієї України. – К., 1993.
12. Яроцький П. Митрополит А.Шептицький : між церквою і політикою // ЛІС. – 1990. – № 11. – С. 49–54.

Питання 1. Встановлення окупаційного режиму в Україні за часів II Світової війни суттєво змінило релігійну ситуацію. Характерною ознакою цих змін стало масове відкриття храмів, закритих більшовиками в 20–30-х рр. ХХ ст. Зокрема, в Донецькій області в 1941–1943 роках відновили діяльність 230 церков, Київській – 350, Луганській – 128, Полтавській – 342.

Однією з умов об'єктивної оцінки релігійної політики окупантів є усвідомлення того, що ця політика була продовженням лінії нацистської партії і виходила з тези: вплив на керівництво народом не слід віддавати церкві; його треба знищити повністю (Борман). Отож, нацисти намагалися лише якомога вигідніше використати церкву в якості політичного

інструмента. Для втілення в життя цієї ідеї, окупанти використовували цілий арсенал засобів: 1) створювали державні адміністративні структури, що контролювали перебіг релігійних процесів (т. зв. релігійні відділи при міських управах); 2) вели цілеспрямовану пропагандистську роботу в цілковито контрольованій ними українській пресі, граючи на релігійних почуттях місцевого населення; 3) залучали представників німецької військової і цивільної влади до участі в публічних масових урочистостях з нагоди релігійних свят та в урочистих богослужіннях. Все це відбувалося за тих обставин, що німці не перешкоджали відкриттю храмів, церковних рад та єпархіальних управлінь, що було головним для їхнього протиставлення німецької релігійної політики радянській.

Важливо відмітити, що заходи окупаційних властей початково мали успіх. Значна частина православного духовенства і віруючих надіялись, що виникли умови для вільного розвитку церков. Проте це виявилось ілюзією. За діяльністю релігійних спільнот швидко було налагоджено суворий контроль, здійснення якого покладалося на спеціальні підрозділи СД та поліції. Подекуди ці функції виконувало гестапо (як, наприклад, у Харкові).

У грудні 1941 р. імперська канцелярія видала спеціальну інструкцію про поводження з українським населенням. Її п'ятий пункт стосувався церкви. Наголошувалось, що діяльність автокефальної та інших церков не заборонятиметься доти, доки вони не будуть займатися політичними справами. Місцевій владі наказувалось перешкоджати перетворення українських святинь на місця паломництва.

Радимо звернути увагу: активізація автокефального руху, яка відбулася вже восени 1941 р., була зустрінута щільною опікою окупантів. 2 лютого 1942 р. один з вищих керівників СС в Україні Томас видав директиву підрозділам СС, в якій наказувалось всіма силами перешкоджати створенню загальнонаціональної церкви під керівництвом митрополита. Недвозначно зазначалося, що в православному розумінні, автокефалія у самій суті пов'язана з самостійним державництвом. Директива забороняла відкриття нових духовних навчальних закладів, вірогідно, для недопущення швидкого зростання чисельності духовенства та його освітнього рівня.

Новий етап релігійної політики німецькими властями в Україні було започатковано 1 червня 1942 р. рейхскомісар України Е. Кох видав "Розпорядження про правові відносини релігійних організацій". Йшлося про обмеження діяльності релігійних установ. Зокрема: 1) на заснування нових релігійних товариств потрібно було отримати спеціальний дозвіл рейхскомісара; 2) рейхскомісару належало право розпуску релігійних об'єднань; 3) генералкомісари на місцях отримали право затверджувати персональний склад керівництва релігійних організацій і виводити з нього осіб, до яких мали претензії; 4) церкві заборонялось займатись будь-якими справами, що виходили за межі релігійної діяльності; 5) передбачалася реєстрація всіх релігійних організацій в рейхскомісаріаті в трьохмісячний термін. Порушення ставали підставою для розпуску громади.

Важливо підкреслити, що основою для видання згаданого документу були інструкції міністра окупованих областей А. Розенберга від 13 травня 1942 р. У відповідності з ними діяльність релігійних громад дозволялася лише за умови, якщо вони не становитимуть небезпеки німецькій адміністрації. У кожній генеральній окрузі мала бути окрема церковна одиниця на чолі з єпископом. Юрисдикція єпископа не повинна була виходити за межі генералкомісаріату. Такий устрій, мав не допустити створення єдиної Української церкви, що мала б політичний вплив.

Дедалі більших утисків почали зазнавати представники православного єпископату. Крім всього, їх змушували видавати відозви до населення з вихваланням окупаційного режиму.

Внаслідок посилення тиску нацистів на церкву, почала відбуватися зміна відношення духовенства і віруючих до окупантів.

Останній період діяльності церков в період окупації 1943–1944 рр. виявився найтяжчим. Він позначився брутальним ставленням влади до церкви та падінням авторитету останньої в очах віруючого населення.

В підсумку слід показати: фашисти зруйнували адміністративний устрій православних церков, позбавили їх центрального керівництва. Церква перетворювалась на допоміжний орган окупаційної адміністрації. Спроби духовенства вийти за рамки цих обмежень каралися надзвичайно жорстоко.

Питання 2. При розкритті питання наголос робимо на втраті єдності православ'я на українських землях за часів II Світової війни, як логічному наслідку зміни політичної обстановки. Серед головних збудників цього роз'єднання можна вважати: 1) пригнічене і зтероризоване становище православної церкви в Україні за часів більшовицького панування; 2) наявність структури Української автокефальної церкви в Польщі, частина якої в 1939 р. була приєднана до радянської України; 3) імперська політика нацистських окупантів, спрямована проти створення в Україні єдиної православної церкви на чолі з митрополитом.

Спроба Московської патріархії підпорядкувати новоприєднані до СРСР українські землі, надісланням на Західну Україну одного з найближчих помічників Місцеблюстителя патріаршого престолу архієпископа Сергія (Воскресенського), каталізувала конфлікт. Два з п'яти ієрархів довоєнної Православної Автокефальної Церкви в Польщі, канонічно пов'язані з митрополитом Варшавським Діонісієм (Валединським): архієпископ Олександр (Іноземцев) та єпископ Полікарп (Сікорський), відмовились підпорядкуватись РПЦ.

Наступним етапом ескалації конфлікту стало надіслання Московською патріархією влітку 1940 р. на Волинь архієпископа Миколая (Ярушевича) з наданням йому титулу архієпископа Волинського і Луцького та патріаршого екзарха в західних областях України і Білорусії. В березні 1941 р. архієпископа Миколая було возведено в сан митрополита Київського.

Новопризначений екзарх рукоположив двох нових єпископів для підпорядкування церковного життя на Буковині та Галичині.

Православна церква в Україні, таким чином, виявилася поділеною між Варшавою і Москвою.

Важливо врахувати, що з початком радянсько-німецької війни і цілковитою окупацією фашистськими військами території України, посилились тенденції до усамостійнення православних єпархій.

18 серпня 1941 р. архієпископ Олексій (Громадський) разом з трьома іншими єпископами-однодумцями влаштував у Почаєві таємний собор, на якому було ухвалено залишатися в канонічній підлеглості Московській патріархії на правах автономії. Таким чином в Україні постала Автономна Церква, а разом з тим і новий церковний розкол.

Українській Автономній Церкві підпорядковувалось 16 ієрархів. Кафедри автономної церкви існували в Києві, Дніпропетровську, Житомирі, Вінниці, Полтаві, Миколаєві, Луцьку, Рівному, Чернігові, Херсоні.

Слід зауважити, що автономія української церкви не була визнана Главою РПЦ митрополитом Сергієм і екзархом України Миколаєм.

Національно орієнтовані церковно-громадські кола розцінили створення Української Автономної Церкви, як акт національної зради. Вони звернулися до першоієрарха Польської Автокефальної Православної Церкви митрополита Варшавського Діонісія, якому до німецької окупації були підпорядковані православні парафії Волині та Західної України, з проханням благословити відродження незалежної церкви.

Декретом митрополита Діонісія від 24 грудня 1941 р. УАПЦ було відновлено. Очолив церкву Тимчасовий Адміністратор архієпископ Луцький і Ковельський Полікарп; у травні 1942 р. він отримав сан митрополита. Пропонуємо студентам оцінити вмотивованість проголошення УАПЦ.

За Статутом, керівним постійнодіючим органом між Помісними Соборами визначались Собор Єпископів та вище церковне управління під назвою “Адміністрація Св. Православної Автокефальної Української Церкви”.

Звернемо увагу на суперечливість оцінок чисельного складу УАПЦ. Відносно поширеними в літературі є наступні цифри: на середину 1943 року УАПЦ налічувала 13 єпископів, 1700 священників, 3 тис. парафій.

8 жовтня 1942 р. митрополит Олексій від Автономної церкви та архієпископ Никанор і єпископ Мстислав від УАПЦ, підписали Акт Поєднання на основі існування об’єднаної Української Автокефальної Православної Церкви в духовному єднанні з митрополитом Діонісієм.

Але під тиском німецької влади, якій таке об’єднання було невігідне, та спротиву частини промосковськи настроєного єпископату Автономної Церкви, митрополит Олексій відкликав свою згоду. Отож, православ’я в Україні залишалось роз’єднаним.

Питання 3. На становище церкви в Україні після вигнання фашистських окупантів вплинули не тільки військові, а й загальнополітичні події.

Вони зводились до спроб Кремля розіграти етноконфесійну карту ради згуртування населення для перемоги над Німеччиною. Сталінський тоталітарний режим змушений був враховувати: 1) обставини відносної релігійної свободи на окупованій нацистами території; 2) факт широкої патріотичної діяльності християнських церков; 3) необхідність формування в очах союзників іміджу нормальних державно-церковних взаємин, як показника цивілізованості радянського суспільства, для прискорення відкриття Другого фронту. Особливо це стало помітно на початку осені 1943 р., коли керівники антигітлерівської коаліції готувалися до Тегеранської конференції. Саме тому православної церкві було дозволено скликати Собор Єпископів і обрати патріарха.

При відповіді на питання, студенти мають враховувати, що на територіях, звільнених від німецьких окупантів, для релігійних конфесій наставали відносно кращі часи: пограбування і руйнації церков, пов'язані з війною, залишилися позаду, минув час вульгарної антирелігійної пропаганди.

Принципово важливим для реконструкції становища церкви на звільненій від фашистів території України є з'ясування правового поля діяльності релігійних спільнот. Для розв'язання питання про долю храмів, відкритих у період окупації Раднарком СРСР 1 грудня 1944 р. прийняв постанову "Про порядок відкриття церков і молитовних будинків на території, звільненій від німецької окупації". Вона зобов'язувала місцеві органи влади утримуватись від закриття цих культових будівель, не перешкоджати церковним радам ремонтувати храм, а у випадках вилучення їх для громадських цілей, надавати віруючим інші рівноцінні приміщення.

Розроблявся проект релігійного законодавства. У січні 1944 р. він обговорювався Радою у справах РПЦ при Раднаркомі СРСР, проте так і не був прийнятий.

В становищі релігійних організацій на території України виникло багато серйозних проблем. Однією з них було врегулювання взаємин між парафіями Автономної та Автокефальної церков. РПЦ спробувала вирішити цю проблему звичним способом механічного поєднання конфесій. Ніякого переговорного процесу і добровільного волевиявлення не було. Наслідком цього стало те, що зазначений процес приєднання виявився надто болісним, складним і суперечливим.

Складними були взаємини церков з місцевою владою, яка продовжувала ставитись до релігійних громад, як до ворогів влади, а до релігії, як до ворожої ідеології. На цьому ґрунті траплялися серйозні конфлікти, навіть на досить високому рівні. Один із них відбувся на початку 1945 р. між уповноваженим Ради у справах РПЦ при Раднаркомі СРСР по УРСР П. Ходченком та патріаршим екзархом митрополитом Київським і Галицьким Іоанном, внаслідок чого архієрей подав письмову заяву на ім'я голови Ради у справах РПЦ Г. Карпова та мав зустріч з ним з приводу постійних утисків. Стало відомо, що уповноважений дозволяв собі негайні виклики архієрея у Раднарком без всякого попередження, часто навіть вночі. Від митрополита вимагали надання чистих бланків екзарха, наполегливо

рекомендували прийняти на службу сумнівних осіб, звільнити деякі церковні приміщення, чинили перешкоди у виїзді митрополита на засідання Синоду тощо.

Більш гострими виявилися проблеми в церковному житті на західних територіях України. Зокрема, на Буковині йшлося про переорієнтацію румунського православ'я на російське, що вимагало церковних перекладів, літератури, додаткового матеріального забезпечення.

Перебіг подій в Україні значною мірою залежав від ініціативи і можливості релігійних центрів. 31 січня 1945 р. у Москві розпочав свою роботу Помісний Собор РПЦ. Він обрав нового патріарха (15 травня 1944 р. патріарх Сергій помер), яким став місцеблюститель Олексій (Симанський).

Собор затвердив “Положення про управління Руською Православною Церквою”, що узаконило новий статус патріарха і централістичну ієрархічну структуру, котра передбачала призначення відповідальних керівників на єпархіальному та парафіяльному рівнях з вимогою від них подання звітів про виконану роботу.

Розкриваючи питання, студенти повинні простежити неоднозначність ситуації, що склалася після відвоювання Західної України, і для УГКЦ. Багато тисяч представників української католицької інтелігенції і близько 300 священників, боячись переслідувань радянської влади, утекли на Захід.

УГКЦ, в особі її керівництва, намагалась відстояти колишні права, порушуючи перед владою такі питання, як збереження можливості для відправи релігійної служби хворим при колишній церковній лікарні, звільнення від військової служби студентів-слухачів духовної семінарії, залишення за духовною консисторією друкарні для видання молитовників та іншої літератури релігійного змісту тощо.

У грудні 1944 р. у Раді в справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР відбулася зустріч з делегацією, очолюваною архімандритом Климентієм Шептицьким, де порушувались шляхи врегулювання стосунків між церквою та державою. Заручившись попередньо підтримкою Молотова і Хрущова, Рада відповіла, що перед радянським законом усі релігійні організації рівні і для УГКЦ не буде винятку.

1 листопада 1944 р. помер митрополит Андрей Шептицький, створивши порожнечу у верховній церковній владі, яку тоді ще не міг заповнити вибраний покійним митрополитом його наступник митрополит Йосиф Сліпий. Становище УГКЦ було вразливим. Вона була перешкодою для советизації та русифікації Західної України. Так само не бажаними були її зв'язки з Ватиканом, який на погляд Москви, був міжнародним центром “антикомунізму та антирадянської підривної діяльності”. Ці обставини вплинули на подальшу долю церкви.